

Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ (1974 - 1991)*

Γιώργος Παπαδημητρίου, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

I. Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Στην εισήγησή μου θα προσπαθήσω να παρουσιάσω με κάθε δυνατή συντομία ορισμένες σκέψεις που διαγράφουν και οριοθετούν την αρχή του κοινωνικού κράτους ενόψει του ισχύοντος Συντάγματος. Στόχος μου είναι να αναδειχθούν οι βασικές παράμετροί της, η λειτουργία της στην πράξη και η συνάρθρωσή της στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πρέπει να σημειωθεί από την αρχή ότι η προβληματική που πραγματεύομαι έχει ως χρονική αφετηρία την μεταπολίτευση του 1974 και εκτείνεται ως το τέλος του 1991.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται σχετικά είναι, αν η αρχή του κοινωνικού κράτους θεμελιώνεται στο Σύνταγμά μας αφού δεν καθιερώνεται ρητά σ' αυτό¹. Ενωθό βέβαια την αρχή με το γνωστό περιεχόμενο που προσέλαβε ιδίως κατά την μεταπολεμική περίοδο σε διάφορα δημοκρατικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης, όπως λ.χ. στη Γερμανία². Η απάντηση δεν είναι τόσο εύκολη όσο ίσως φαίνεται. Η συνταγματική θεμελίωσή της εξακολουθεί ακόμη να παραμένει στην επιστήμη ζήτημα εν πολλοίς ανοικτό και εριζόμενο³.

Χρήσιμο και αναγκαίο είναι να προσδιορισθεί - ήδη στο σημείο αυτό, και παρά τις εγγενείς δυσχέρειες - το εννοιολογικό και κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής σε πολύ γενικές γραμμές. Η ενλόγω αρχή επιδιώκει την ορθολογική επίλυση κοινωνικών διενέξεων, την εξισορρόπηση των συμφερόντων του ατόμου προς τα συμφέροντα του συνόλου, την προστασία όσων έχουν ανάγκες και την πρόνοια για την αντιμετώπιση μελλοντικών προβλημάτων. Κοινός παρονομαστής όλων αυτών των επιμέρους "σπιγμών" της είναι η μέριμνα για την εξισορρόπηση των αντιμαχομένων συμφερόντων με γνώμονα την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος⁴.

* Εισήγηση στο Συνέδριο "Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής σήμερα", που διοργάνωσε το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στις 27-29 Νοεμβρίου 1991. Για τη δημοσίευσή της έγιναν ορισμένες συμπληρώσεις και προστέθηκαν οι σημειώσεις που κρίθηκαν αναγκαίες. Στο τέλος του κειμένου παρατίθεται η βασική ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.

1. Όπως είναι γνωστό, ούτε στο άρθρο 1 παρ. 1 Συντ., όπου καθορίζεται η μορφή του πολιτεύματος, ούτε στο άρθρο 110 παρ. 1, όπου διαγράφεται ο "σκληρός πυρήνας" του Συντάγματος με τον προσδιορισμό των μη αναθεωρητέων διατάξεών του, αλλά ούτε σε άλλες επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος γίνεται άμεσα αναφορά στην αρχή του κοινωνικού κράτους.

2. Πρβλ. ενδεικτικά *E. Forsthoff* και *O. Bachof*, *Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaats*, *VVDStRL*, τ. 12 (1954), σ. 8 επ. και 37 επ., *H. Ridder*, *Die soziale Ordnung des Grundgesetzes*, 1975, σ. 35 επ., *K. Doehring*, *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, 1976, σ. 242 επ., *E. Benda*, *Der soziale Rechtsstaat*, *HdBVerfR*, σ. 477 επ., *K. Hesse*, *Grundzuege des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 1988, σ. 79 επ.

3. Για τη σχετική συζήτηση στην επιστήμη πρβλ. ιδίως *Δ. Θ. Τσάτσου*, *Συνταγματικό Δίκαιο Ια*, Επιτομή, 1982, σ. 254 επ., *Αρ. Μάνεση*, *Οι κύριες ομοσιότητες του Συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του συντάγματος του 1975*, σ. 20 επ., *Κ. Μαυριά*, *Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975*, σ. 183 επ., *Ευ. Βενιζέλου*, *Μαθήματα συνταγματικού δικαίου Ι*, 1991, σ. 311 επ.

4. Πρβλ. σχετικά προπάντων *Ernst Benda*, ό.π. (σημ. 2), σ. 476 επ. και ιδίως 509 επ. με περαιτέρω βιβλιογραφική και άλλη τεκμηρίωση.

II. Οι Ιστορικές Καταβολές της Αρχής

Η συνέχιση της αναζήτησης για τη συνταγματική θεμελίωσή της είναι ίσως περίεργη, αν αναλογισθεί κανείς ότι η αρχή του κοινωνικού κράτους είχε στην ελληνική συνταγματική επιστήμη, κατά τρόπο προδρομικό, αποτελέσει εν σπέρματι αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας από την εποχή του μεσοπολέμου. Ο μεγάλος δάσκαλος της δημοκρατίας Αλέξανδρος Σβάλος είχε αναδείξει και εξάρει, ήδη κατά την δεκαετία του 1910, στη διδακτορική του διατριβή⁵ τη σημασία των κοινωνικών στοιχείων στο σύγχρονο κράτος. Τις κοινωνικές διαστάσεις του, χωρίς βέβαια ανεπιθύμητες και ύποπτες ιδεολογικοπολιτικές φορτίσεις, υπογραμμίζει σταθερά και emphaticά στο βαρυσήμαντο έργο του και στη συνέχεια⁶.

Στην ακτινοβολία της διδασκαλίας του - και φυσικά στην επιρροή που ασκούσαν ανάλογες αντιλήψεις στην Ευρώπη του μεσοπολέμου - οφείλουμε άλλωστε τις "κοινωνικές" ψηφίδες που συναντούμε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1927⁷. Ψηφίδες, που συνιστούν ασφαλώς τα πρώτα υβρίδια για τη συγκρότηση της συνταγματικής αρχής του κοινωνικού κράτους στη χώρα μας.

Τα χρόνια που ακολούθησαν εγκαταλείπεται όμως η σχετική συζήτηση. Η εξήγηση είναι νομίζω πρόδηλη. Η δίνη των πολιτικών και πολιτειακών περιπετειών - στην οποία περιέπεσε η χώρα από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1960 - όχι μόνο δεν ευνοούσε αλλά δεν επέτρεπε ουσιαστικά την "πολυτέλεια" ανάλογων αναζητήσεων⁸.

5. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δικαίον των σωματείων κατά το Σύνταγμα και τον περί σωματείων νόμον. Διατριβή επί διδακτορία του δικαίου (1915), στο έργο "Νομικά μελέται", τόμος πρώτος, 1957, σ. 27 επ.

6. Οι κοινωνικές διαστάσεις του κράτους είναι διάχυτες στο βασικό έργο του ("Το νέον σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος", 1928), όπου αποτυπώνονται κατά τρόπο πυκνό και σφαιρικό οι απόψεις και οι αναζητήσεις του για την ερμηνεία του σύγχρονου κράτους. Πρβλ. επίσης Αλ. Σβάλου, Η Επίδρασις του πολέμου επί του δημοσίου δικαίου, ό.π. (σημ. 5), σ. 315 επ., του ίδιου. Η αναγκαστική απαλλοτρίωσις προς αποκατάστασιν ακτημόνων γεωργών υπό συνταγματικήν και οικονομικήν άποψιν, στο έργο "Νομικά μελέται", τόμος δεύτερος, 1958, σ. 5 επ., του ίδιου, η κοινωνική κατεύθυνσις εν τη εξελίξει του κράτους, ό.π., σ. 155 επ. [Εναρκτήριος λόγος εις την διδασκαλίαν της γενικής πολιτεολογίας], του ίδιου δύο νέα πολιτεύματα. Το γερμανικόν και το ρωσσικόν σύνταγμα, ό.π., σ. 173 επ.

7. Βλ. άρθρο 19 (περιορισμοί της ιδιοκτησίας), άρθρο 23 παρ. 2 (δωρεάν παροχή βασικής εκπαίδευσης) και άρθρο 24 (προστασία του γάμου και των πολυμελών οικογενειών).

8. Στην πρόταση αναθεώρησης μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος που είχαν υποβάλλει την 21η Φεβρουαρίου 1963 εικοσιέξη βουλευτές του τότε κυβερνήσαντος κόμματος ΕΡΕ (βλ. το Παράρτημα στον τόμο Βουλή των Ελλήνων, Ε Αναθεωρητική Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Αθήναι 1975) επιχειρείται, πάντως κατά τρόπο εξαιρετικά φειδωλό, η ανάδειξη κοινωνικών στοιχείων. Πρόκειται συγκεκριμένα για το σημείο 1, όπου ανακινείται η ιδέα θέσπισης ορισμένων κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικών ρητρών, το σημείο 4, όπου προβάλλει η ανάγκη επαύξησης των υποχρεώσεων του κράτους για την προαγωγή της παιδείας, της επιστήμης και της τέχνης, και το σημείο 5, όπου προτείνεται η αναθεώρηση του άρθρου 17 για την προστασία της ιδιοκτησίας και τη ρύθμιση των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων. Τις κοινωνικές διαστάσεις του σύγχρονου κράτους επεσήμανε, την ίδια ακριβώς εποχή με σαφώς διαφορετική προοπτική, ο Αρ. Μάνσης στη μελέτη του "Το Συνταγματικόν δικαίον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας" (Συνταγματική θεωρία και πράξη, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 11 επ., ιδίως σ. 47 επ., σ. 52 επ., 59 επ.).

III. Ερείσματα για τη Συνταγματική Θεμελίωσή της

Το Σύνταγμά μας - προϊόν του συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων κατά την μεταπολίτευση του 1974 - δεν καθιερώνει βέβαια με ρητό και ειδικό ορισμό την αρχή του κοινωνικού κράτους⁹, περιέχει όμως ευάριθμες και αξιόλογες διατάξεις με "κοινωνικό περιεχόμενο". Πρόκειται προπάντων για όσες αναγνωρίζουν κοινωνικά δικαιώματα, συνθέτοντας την πρώτη βασική δέσμη διατάξεων για τη συνταγματική θεμελίωσή της. Αλλά και σε άλλες διατάξεις του εμπεριέχονται καινοτόμοι κοινωνικοί ορισμοί και πολυσήμαντες κοινωνικές ρήτρες, που συνιστούν τη δεύτερη συναφή δέσμη και πρέπει να συσχετιστούν κατά την αναζήτηση των συνταγματικών ερεισμάτων της αρχής¹⁰.

Επιτρέψτε μου να υπενθυμίσω, κατά τη σειρά ένταξής τους στο κείμενο του Συντάγματος, τα σημαντικότερα παραδείγματα θέσπισης κοινωνικών δικαιωμάτων. Το άρθρο 12 παρ. 5 προστατεύει τους γεωργικούς και αστικούς συνεταιρισμούς, ενώ το άρθρο 16 παρ. 2,3 και 4 αναγνωρίζει το δικαίωμα στη δωρεάν βασική εκπαίδευση. Στο άρθρο 21 παρ. 1 προστατεύονται η οικογένεια, ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία, στην παράγραφο 2 προβλέπεται η αρωγή της πολιτείας σε διάφορες κατηγορίες πολιτών με ειδικές ανάγκες. Η παράγραφος 3 του άρθρου 22 προνοεί εξάλλου για την υγεία των πολιτών, την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και την περιθαλψη των απόρων, ενώ στην παράγραφο 4 αναγνωρίζεται το δικαίωμα για τη στέγαση των πολιτών. Επίσης, στο άρθρο 22 παρ. 1 διασφαλίζεται το δικαίωμα εργασίας, και στην παρ. 4 προβλέπεται η υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων.

Από τους κυριότερους κοινωνικούς ορισμούς και τις σημαντικότερες κοινωνικές ρήτρες του Συντάγματος πρέπει να εξάρουμε προπάντων τους περιορισμούς που συνοδεύουν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας στο άρθρο 17 παρ. 1, τους ορισμούς του άρθρου 17 παρ. 2-7 που εξειδικεύουν την αναγκαστική απαλλοτρίωση για δημόσια ωφέλεια, του άρθρου 18 παρ. 1,2, 4-7 που ρυθμίζουν την αξιοποίηση διάφορων πλουτοπαραγωγικών πηγών και του άρθρου 18 παρ. 3 που επιτρέπει την επίταξη. Ακόμη, πρέπει να γίνει ιδιαίτερη μνεία στο άρθρο 106 παρ. 2 και τις παραγράφους 1, 3 έως 6 που προσδιορίζουν ουσιαστικά το οικονομικό Σύνταγμα της χώρας, με σταθερό άξονα την εξυπηρέτηση του ευρύτερου κοινωνικού συμφέροντος. Στο άρθρο 24 περιέχονται εξάλλου εξαιρετικά ενδιαφέρουσες διατάξεις για την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, τη χωροταξική (ανα)διάρθρωση της χώρας, την πολεοδομική "εξυγίανση" και την οικιστική ανάπτυξή της. Τέλος, το άρθρο 25 και το άρθρο 5 παρ. 1 περιλαμβάνουν, αν και όχι πάντοτε με ευδιάκριτη κανονιστική λειτουργία, επάλληλες κοινωνικές ρήτρες για τον ενγένη προσδιορισμό του συστήματος προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και κάθε επιμέρους δικαιώματος.

9. Είναι αλήθεια ότι τόσο στην εισηγητική έκθεση της Κυβέρνησης επί του σχεδίου Συντάγματος της Ελλάδος όσο και στην εισηγητική έκθεση της επί του Συντάγματος Κοινοβουλευτικής Επιτροπής (ό.π. σμ. 8, σ. 1137 επ. και αντίστοιχα, σ. 1173 επ.) τα "κοινωνικά στοιχεία" του Συντάγματος δεν υπογραμμίζονται ιδιαίτερα. Οι παράμετροι αυτές αναδείχθηκαν περισσότερο, όχι όμως πάντοτε με τρόπο συστηματικά επαγωγικό, κατά τη συζήτηση επιμέρους ζητημάτων στις διαδοχικές φάσεις επεξεργασίας του Συντάγματος στους κόλπους της Ε Αναθεωρητικής Βουλής. Ενδεικτικές είναι εν προκειμένω η εισήγηση του Γενικού Εισηγητή της πλειοψηφίας Δ. Παπασπύρου (ΕΡΕ) και, πολύ περισσότερο, του Γενικού Εισηγητή της μειοψηφίας Δ. Θ. Τσάτσου (ΕΚ-ΝΔ). Βλ. σχετικά ό.π. σ. 29 επ. και σ. 33 επ.

10. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος το 1985-86 δεν ανακινήθηκε η επέκταση του εγχειρήματος και στις "κοινωνικές" διατάξεις του.

Οι δύο αυτές δέσμες διατάξεων με τη συστηματική ιδιαιτερότητά τους¹¹ εμφανίζονται εκ πρώτης όψεως ως ανεξάρτητες και αυτοτελείς. Μια διεισδυτικότερη προσέγγιση του κανονιστικού περιεχομένου και της λειτουργίας που καλούνται να επιτελέσουν επιτρέπει ωστόσο να διαπιστώσουμε ότι, κατά βάση, είναι *συγκλίνουσες και αλληλοσυμπληρούμενες*. Και από τις δυο αντλούμε πράγματι στοιχεία πρόσφορα αλλά και επαρκή για τη συνταγματική θεμελίωση της αρχής του κοινωνικού κράτους.

Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικές ρήτρες - δηλαδή οι δύο βασικές κανονιστικές "δεξαμενές" που "εισρέουν" προς την αρχή του κοινωνικού κράτους και τη συγκροτούν - βρίσκονται σε στενή διαλεκτική σχέση μεταξύ τους και συνθέτουν εντέλει μια *βασική επιλογή του συντακτικού νομοθέτη*. Μια επιλογή, που δεν επενδύεται πάντως σε ειδικό, περιεκτικό και σαφή ορισμό του Συντάγματος¹². Η Ελλάδα ανήκει λοιπόν, κατά την ορθότερη άποψη¹³, στις Ευρωπαϊκές χώρες που - ενστερνιζόμενες τις νεότερες αντιλήψεις - αναγνωρίζουν όχι άμεσα¹⁴ αλλά έμμεσα¹⁵ την αρχή του κοινωνικού κράτους ως *θεμελιώδη αρχή της συνταγματικής της τάξης*.

IV. Κοινωνικό Κράτος ή Κράτος Πρόνοιας;

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να ανοίγει μια παρένθεση, προκειμένου να διευκρινισθεί ένα ζήτημα που συχνά προκαλεί σύγχυση στον πολιτειακό λόγο. Κατά τη δεκαετία του 1980 άρχισε να γίνεται και σε μας ευρέως χρήση της ονομασίας *κράτος πρόνοιας* αντί της, τουλάχιστον στη συνταγματική επιστήμη, μάλλον δόκιμης ονομασίας *κοινωνικό κράτος*¹⁶. Εύλογα λοιπόν τίθεται το ερώτημα ποιά από τις δύο είναι ορθότερη.

Η χρήση της ονομασίας κράτος πρόνοιας δημιουργεί ίσως, από πολιτική και ιδεολογική άποψη, την εντύπωση ότι η πολιτεία σχεδιάζει και ακολουθεί *προνοιακή πολιτική*, ικανή να αντιμετωπίσει όλες τις βασικές ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου. Ανεξάρτητα από το αν η υπόθεση αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, η εν λόγω ονομασία δεν είναι αντικειμενικά δυνατόν να εκφράσει *συνολικά* αφενός την επιλογή του συντακτικού νομοθέτη για τη θεμελίωση της αρχής του κοινωνικού κράτους και αφετέρου να καταλάβει όλες τις βασικές παραμέτρους που τη συνθέτουν. Ο λόγος είναι πρόδηλος. Το κράτος πρόνοιας - ονομασία που φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο στις κοινωνικές επιστήμες¹⁷ - συμπυκνώνει μια μόνο, αν

11. Στην περιορισμένη μάλλον σε μας σχετική επιστημονική συζήτηση δεν υποθετείται πάντοτε αυτή η τομή. Συχνά έτσι γίνεται λόγος για τις διατάξεις που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα, τις διατάξεις που προσδιορίζουν το οικονομικό Σύνταγμα και τις άλλες κοινωνικού περιεχομένου διατάξεις. Πρβλ. Δ. Θ. Τσάτσου, ό.π. (σημ. 3), σ. 254 επ., Αρ. Μάνεση, ό.π. (σημ. 3), σ. 20 επ., Κ. Μαυριά, ό.π. (σημ. 3) σ. 186 επ. Η διάκριση που ακολουθείται στο κείμενο είναι από συστηματική άποψη, περισσότερο επαγωγική για τη συνταγματική θεμελίωση της αρχής.

12. Πρέπει να σημειωθεί ότι τούτο συμβαίνει και με άλλες θεμελιώδεις αρχές και οργανωτικές βάσεις του Συντάγματος. Το παράδειγμα της αρχής του κράτους δικαίου είναι αποκαλυπτικό.

13. Την άποψη αυτή αποδέχεται *expressis verbis* ο Δ.Θ. Τσάτσος (ό.π.), φαίνεται δε να την υποθετούν οι Γ. Κασμάτης (Συνταγματικό Δίκαιο II, σ. 45 επ.), Αρ. Μάνεσης, (ό.π., σημ. 3), Κ. Μαυριάς (ό.π., σημ. 3) και Ευ. Βενιζέλος (ό.π., σημ. 3). Πολλοί συγγραφείς πάντως δεν ασχολούνται διόλου με το ζήτημα.

14. Άρθρο 20 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου 1949 της Γερμανίας Άρθρο 1 του ισπανικού Συντάγματος.

15. Ως παράδειγμα θα μπορούσε να αναφερθεί το ιταλικό Σύνταγμα του 1948.

16. Βλ. σχετικά Αρ. Μάνεση, ό.π. (σημ. 3), σ. 20 επ., Π. Παραρά, Ελευθερία και ισότητα στη σύγχρονη Γαλλία, 1989, σ. 191 επ., Αντ. Μανιτάκη, Η πολυσημάντη επιστροφή του κράτους δικαίου, στο έργο "Όψεις του κράτους δικαίου", σ. 37 επ., Ευ. Βενιζέλος, ό.π. (σημ. 3), σ. 317 επ.

17. Πρβλ. σχετικά ιδίως Κ. Τσοκαλά, Είδηλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αλληλεγγύη στη σύγχρονη πολιτεία, Αθήνα 1991.

και βασική, παρέμετρο της προβληματικής. Την παράμετρο δηλαδή που αντιστοιχεί σχηματικά προς τη δέσμη των διατάξεων του Συντάγματος που καθιερώνουν κοινωνικά δικαιώματα και που, ενώ συμβάλλουν καθοριστικά στη συγκρότηση της αρχής του κοινωνικού κράτους, δεν επαρκούν για τη συνταγματική θεμελίωσή της και τον προσδιορισμό του κανονιστικού περιεχομένου της.

Η επιλογή της ονομασίας κράτος πρόνοιας θα περιθωριοποιούσε τη δεύτερη "ισοβαρή" δέσμη των, ετεροειδών βέβαια κοινωνικών ρητρών, οι οποίες - ενόψει του περιεχομένου και της φύσης τους - είναι πολυλειτουργικές και "διάχυτες". Πρέπει να σημειωθεί ότι οι ρήτρες αυτές διακρίνονται κατεξοχήν - όταν αξιοποιούνται κατά την άρθρωση της συνταγματικής αλλά και γενικότερα της έννομης τάξης μας - για την *εκταπκότητα* και τη *διεισδυτικότητα* τους. Από συστηματική άποψη και για τις ανάγκες της συνταγματικής επιστήμης είναι λοιπόν ορθότερη η ονομασία κοινωνικό κράτος. Και είναι ορθότερη, διότι καταλαμβάνει - όχι μόνον μια καθοριστική - αλλά όλες τις βασικές παραμέτρους που συγκροτούν την ομολογη συνταγματική αρχή και συνεπώς προσδιορίζει ακριβέστερα τόσο το περιεχόμενο όσο και την κανονιστική λειτουργία της.

V. Κοινωνικό Κράτος και Κράτος Δικαίου

Η αβεβαιότητα που παρατηρείται στη χώρα μας, αλλά και αλλού, ως προς την ονομασία της εξεταζόμενης συνταγματικής αρχής πρέπει να αποδοθεί εν πρώτοις σε ελλειπή θεωρητική επεξεργασία. Εξηγείται όμως ενόψει και της εφαρμογής, κατά την δεκαετία του '80, μιας πρωτόγνωρης σε έκταση και ένταση *προνοιακής πολιτικής*. Την περίοδο αυτή μεσουράνησαν πράγματι - όπως συνήθως σε μας με κάποια καθυστέρηση - η φιλοσοφία και οι πρακτικές του *παροχικού κράτους*¹⁸.

Το φαινόμενο μπορούμε να το κατανοήσουμε καλύτερα, αν ανακαλέσουμε στην μνήμη μας την περιρρέουσα ατμόσφαιρα που επικρατούσε λίγο πριν και κατά την εκλογική αναμέτρηση του 1985. Τότε ακριβώς δέσποσε όχι μόνο στον ιδεολογικοπολιτικό λόγο αλλά και στην πολιτική πρακτική ως κεντρικό σημείο (κριτικής και "απολογητικής") αναφοράς το κράτος πρόνοιας, θέτοντας επί τάπητος και στη χώρα μας το μεγάλο πρόβλημα της σχέσης *κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους*. Το πρόβλημα δηλαδή των ενδεχόμενων τριβών και εντάσεων μεταξύ τους¹⁹.

Η εξέλιξη αυτή δεν άργησε να φέρει - όχι πάντως με σαφείς από συστηματική άποψη προδιαγραφές - στο προσκήνιο της επιστημονικής συζήτησης την αναζήτηση της *συγκεκριμένης εκδοχής* της αρχής του κοινωνικού κράτους που θεμελιώνεται στο Σύνταγμα και της *εξειδίκευσης του κανονιστικού περιεχομένου της*. Η σχετική συζήτηση άρχισε έτσι να περνά από την νηπιακή και την παιδική προς την εφηβική ηλικία της²⁰. Τα συναφή ζητήματα είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο επικοινωνιακής πραγμάτευσης, εάν ιδίως προσδιοριστεί η *εσωτερική σχέση που συνέχει διαλεκτικά, στο πλαίσιο της σύγχρονης δημοκρατικής*

18. Πβλ. σχετικά το έργο: "Κοινωνική πρόνοια. Διερεύνηση και αξιολόγηση ενός νέου συστήματος" Επιμέλεια Κ. Κρεμαλή, Αθήνα 1990. Στο έργο επιχειρείται μια διακλαδική και σφαιρική προσέγγιση της άρθρωσης της κοινωνικής πρόνοιας που ασκήθηκε στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια.

19. Αντ. Μανιτάκη, ό.π. (σημ. 16), σ. 37 επ. επίσης του ιδίου, Πρόλογος στο παραπάνω έργο, σ. 7 επ.

20. Πβλ. ενδεκτικά Δ. Θ. Τσάτσου, ό.π. (σημ. 3), Αρ. Μάνεση, ό.π. (σημ. 3), Αντ. Μανιτάκη, ό.π. (σημ. 16), Ευ. Βενζέλου, ό.π. (σημ. 3).

πολιτείας και του ισχύοντος Συντάγματος, την αρχή του κράτους δικαίου και την αρχή του κοινωνικού κράτους.

Η επικαιροποίηση της σύνθετης αυτής προβληματικής δεν συναντάται άλλωστε μόνον στη χώρα μας, αλλά - με αναπόφευκτες φυσικά διαφοροποιήσεις - σε όλες τις δημοκρατικές πολιτείες της Ευρώπης. Υπό τους διαγραφόμενους όρους θα εξακολουθήσει μάλιστα να διατηρεί την βαρύτητά της για τον προσδιορισμό των θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος και, γενικότερα, την διαμόρφωση της έννομης τάξης μας. Με βεβαιότητα μπορούμε επίσης να σημειώσουμε ότι θα αναδειχθεί καθοριστική - μετά ιδίως από την Συνθήκη του Μάαστριχτ - και στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σήμερα και της Ευρωπαϊκής Ένωσης αύριο. Ο σχεδιασμός της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδιακής πολιτείας του μέλλοντος θα εξελίσσεται νομοτελειακά όχι μόνον με γνώμονα την αρχή του κράτους δικαίου αλλά, προοπτικά, με σταθερή συνιστώσα και την αρχή του κοινωνικού κράτους²¹.

Το δίλημμα που επισημάνθηκε ανάγεται σε τελευταία ανάλυση στην αναζήτηση μιας *ισόρροπης συνάρθρωσης*, τόσο στο επίπεδο των ρυθμίσεων όσο και των πρακτικών, των αρχών του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους. Ενδεχόμενες αντιθέσεις μεταξύ τους δεν είναι δυνατόν να συναρπάζονται με την άνευ όρων πρόταξη της αρχής του κοινωνικού κράτους και, αντίστοιχα, την αβασάνιστη υποβάθμιση της αρχής του κράτους δικαίου. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί ότι το κανονιστικό περιεχόμενο των εν λόγω αρχών δεν είναι, σε μια διεισδυτικότερη προσέγγιση, άπαξ δια παντός δεδομένο. Στην διαλεκτική του ιστορικού γίνεσθαι υπόκειται διαρκώς σε αναπροσδιορισμό που δεν είναι εύκολα αντιληπτός δια γυμνού οφθαλμού. Αναπροσδιορισμό, που αντανακλάται στην εσωτερική σχέση τους και στην συγκεκριμενοποίησή της κάθε φορά με αργόσυρτες συνήθως μετατοπίσεις των κέντρων βάρους τους. Το γεγονός αυτό καθιστά ασφαλώς πολύπλοκη και δυσχερή την διερεύνηση της *ισόρροπης ανάπτυξης και συνάρθρωσής τους*.

Σε κάθε σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία παραμένει ωστόσο πάντοτε ζητούμενο αφενός η διασφάλιση της ελευθερίας του πολίτη και αφετέρου η δημιουργία των προϋποθέσεων υπό τις οποίες ο πολίτης μπορεί, ατομικά και συλλογικά, να πραγματώνει στην καθημερινή ζωή την συνταγματικά διασφαλισμένη ελευθερία του. Γι' αυτό ακριβώς η θέση του διλήμματος που μας απασχολεί είναι όχι μόνον δικαιολογημένη αλλά επιβεβλημένη. Δεν επιτρέπεται πάντως να οδηγήσει *de constitutione lata* σε συγκάλυψη και, άμεσα ή έμμεσα, υπέρβαση των όρων υπό τους οποίους θεμελιώνονται και συγκεκριμενοποιούνται στο Σύνταγμα μιας δημοκρατικής πολιτείας, έστω κατά γενικό τρόπο, η αρχή του κράτους δικαίου και η αρχή του κοινωνικού κράτους²². Διαφορετικά τίθεται φυσικά το ζήτημα *de constitutione ferenda*, δηλαδή από άποψη συνταγματικής πολιτικής²³.

Ο φόβος λοιπόν που εκφράστηκε, και σε μας, ότι δηλαδή η πρόταξη του κοινωνικού κράτους εμπεριέχει τον κίνδυνο *υποβάθμισης και δυνάμει διάθρωσης της αρχής του κράτους*

21. Είναι αλήθεια πάντως ότι η *κοινωνική συνιστώσα* υποεκπροσωπείται αισθητά στο συμβατικό έργο του Μάαστριχτ. Ενόψει τούτου δεν μπορεί να γίνει λόγος για την απαρχή της καθιέρωσης της αρχής του κοινωνικού κράτους σε επίπεδο πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου.

22. Η έκταση και η ένταση με τις οποίες το Σύνταγμα αναγνωρίζει κοινωνικά δικαιώματα και υποδέχεται κοινωνικές ρήτρες (βλ. για το ελληνικό παράδειγμα παραπάνω III), προσδιορίζει το κανονιστικό περιεχόμενο και την λειτουργία της αρχής του κοινωνικού κράτους και, αντανακλαστικά, την συνάρθρωσή της με την αρχή του κράτους δικαίου. Η σχέση τους δηλαδή δεν είναι μόνον απόρροια ιδεολογικοπολιτικών προτιμήσεων, αλλά συναρτάται και με την συγκεκριμενοποίηση του περιεχομένου της ενόψει των επιμέρους διατάξεων και επιπαγών του Συντάγματος.

23. Εάν λ.χ. διευρυνθούν οι επαυξηθούν τα κοινωνικά δικαιώματα και περιληφθούν περισσότερες και στενότερες κοινωνικές ρήτρες σε μια μελλοντική αναθεώρηση του Συντάγματος, θα διαφοροποιηθεί και θα εμπλουτισθεί, κατά τρόπο ευθέως ανάλογο, η αρχή του κοινωνικού κράτους.

δικαίου, είναι οπωσδήποτε υπαρκτός. Είναι όμως φόβος που δεν σχετίζεται μόνον με το κανονιστικό περιεχόμενο και την ανάπτυξη στην πράξη της αρχής του κοινωνικού κράτους. Πρέπει, αντίθετα, να αντιμετωπίζεται οπωσδήποτε σε συνάρτηση με την εσωτερική σχέση που την συνέχει με την αρχή του κράτους δικαίου στο πλαίσιο του ισχύοντος Συντάγματος.

Εύλογα άλλωστε θα μπορούσε να προβληθεί και το ενδεχόμενο της από κοινού και παράλληλης υποχώρησης στοιχείων τόσο της αρχής του κράτους δικαίου όσο και της αρχής του κοινωνικού κράτους, σε συσχέτιση που μένει κάθε φορά να προσδιορισθεί. Οι εξελίξεις που διαγράφονται από το καλοκαίρι του 1990 είναι ενπροκειμένω αποκαλυπτικές. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα ρωγμών στο σώμα της αρχής του κράτους δικαίου θα μπορούσε να μνημονευθεί ο "αντιπρομοκρατικός νόμος"²⁴ και στο σώμα της αρχής του κοινωνικού κράτους ο νέος ασφαλιστικός νόμος²⁵. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί, τέλος, ο νόμος για τον συνδικαλισμό²⁶ που προσφέρεται να επενεργήσει διαθρωπικά στο σώμα και των δύο αρχών.

Η αλαζονεία της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας - ενδημικό μάλλον σύμπτωμα του πολιτικού μας συστήματος - φαίνεται έκτοτε να ανοίγει τον δρόμο της αποδόμησης καθοριστικών παραμέτρων τόσο του κράτους δικαίου όσο και του κοινωνικού κράτους. Οι κίνδυνοι και οι τραυματικές συνέπειες για το σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, οι διαθρωπικές επενέργειες στις δύο θεμελιώδεις αρχές της συνταγματικής μας τάξης και οι απειλούμενες αλλοιώσεις τους είναι πρόδηλες.

VI. Η Αρχή του Κοινωνικού Κράτους στην Πράξη.

Η διαχρονική θεώρηση της άρθρωσης της αρχής του κοινωνικού κράτους στην πράξη από το 1974 έως το τέλος του 1991 θα επέτρεπε, παρά τις προφανείς δυσχέρειες του εγχειρήματος, την διατύπωση των ακόλουθων γενικών υποθέσεων. Υποθέσεων, που θα ήταν δυνατόν να αποτελέσουν τους βασικούς άξονες για τον σχεδιασμό ενός μακρόπνοου ερευνητικού προγράμματος.

α) Σε μία πρώτη υποπερίοδο, την οποία σχηματικά θα έπρεπε να εντοπίσουμε από το 1974 έως το 1981, το προβάδισμα στην εσωτερική σχέση της αρχής του κράτους δικαίου και της αρχής του κοινωνικού κράτους αναγνωρίστηκε για λόγους προφανείς στην πρώτη. Η Ελλάδα είχε αρχίσει να "ανασαίνει" από την εφτάχρονη αυταρχική παρένθεση. Φυσικό ήταν λοιπόν η προσοχή να στραφεί προς την εδραίωση της αρχής του κράτους δικαίου. Ταυτόχρονα, έγιναν πάντως σημαντικά βήματα και προς την ανάπτυξη της αρχής του κοινωνικού κράτους. Μεγάλη ώθηση προς την κατεύθυνση αυτή έδωσαν ασφαλώς οι πολυσήμαντες κοινωνικές διατάξεις του Συντάγματος που συγκροτούν ερείσματα για τη θεμελίωση της αρχής²⁷.

β) Από το 1981, οπότε και οριοθετείται η δεύτερη υποπερίοδος, η έμφαση μετατοπίστηκε σταθερά προς το κοινωνικό κράτος, με πρόκληση μάλιστα κάποτε τριβών και εντάσεων μεταξύ

24 Ν. 1916/1990 "Για την προστασία της κοινωνίας από το οργανωμένο έγκλημα". ΕΤΚ Α, φ. 187 της 28ης Δεκεμβρίου 1990

25 Ν. 1902/1990 "Ρύθμιση συνταξιοδοτικών και άλλων συναφών θεμάτων". ΕΤΚ Α, φ. 138 της 17ης Οκτωβρίου 1990

26 Ν. 1915/1990 "Προστασία των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και του κοινωνικού συνόλου, οικονομική αυτοτέλεια του συνδικαλιστικού κινήματος". ΕΤΚ Α, φ. 186 της 28ης Δεκεμβρίου 1990

27 Βλ. προπάντων την αδημοσίευτη μελέτη. Η επίδραση του "κράτους προνοίας" στο "κράτος δικαίου" υπό την ισχύουσα έννομη τάξη. Ο νομολογιακός προσδιορισμός των σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών και των ατομικών δικαιωμάτων. Πορίσματα έρευνας. Επιστημονικός Υπεύθυνος: Αριστόβουλος Μάνσης. Ερευνητές: Δημοσθένης Αβράμης - Νίκος Κουβουκλιανός - Γιώργος Σωτηρέλης. Αθήνα 1991. Στην έρευνα αξιολογούνται κριτικά η νομολογία των δικαστηρίων και συνάγονται εξαιρετικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

κοινωνικού κράτους και κράτους δικαίου²⁸. Η φθορά που φαίνεται να έχει υποστεί η αρχή του κράτους δικαίου από την ένταση αυτή δεν είναι πάντως ευδιάκριτη. Σε ορισμένες μάλιστα στιγμές της ενισχύθηκε τόσο στο επίπεδο των νομοθετικών ρυθμίσεων όσο και στο επίπεδο της πρακτικής εφαρμογής τους. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι η αρχή του κοινωνικού κράτους κατά την οκταετή διακυβέρνηση της χώρας από το ΠΑΣΟΚ (1981-1989) δε δομήθηκε σε στέρεες βάσεις και δε ρίζωσε στον κοινωνικό σχηματισμό μας, ώστε να μπορέσει να αντέξει επιτυχώς σε πιέσεις από ενδημικές συνθήκες οικονομικής ύφεσης.

γ) Με την ανάληψη της διακυβέρνησης από τη Νέα Δημοκρατία από το 1990, διαγράφεται η μετατόπιση των κέντρων βάρους μεταξύ της αρχής του κράτους δικαίου και της αρχής του κοινωνικού κράτους. Στο προσκήνιο προβάλλει τώρα η πρώτη. Συχνά μάλιστα με την υπογράμμιση της ανάγκης ενίσχυσής της και με συμπύεση των "κεκτημένων" από την ανάπτυξη της αρχής του κοινωνικού κράτους που είχε προηγηθεί στη δεκαετία του 1980. Πρέπει να τονιστεί πάντως ότι η επίκληση της αρχής του κράτους δικαίου γίνεται κάποτε ποροχηματικά και επιστρατεύεται για να δικαιολογήσει την "άτακτη" υποχώρηση της αρχής του κοινωνικού κράτους. Υπό αυτά τα δεδομένα, απέχουμε ακόμη πολύ από την αποκρυστάλλωση μιας νέας ισορροπίας μεταξύ τους, που θα επέτρεπε χωρίς δυσβάστακτο κόστος την αναδιάταξή τους. Σε κρίσιμες όμως περιοχές διαφαίνεται σταθερά η τάση αποδυνάμωσης και αποδόμησης βασικών παραμέτρων και των δυο αρχών.

Τις εξελίξεις αυτές που γνωρίσαμε, κατά τη διάρκεια όλης της εξεταζόμενης περιόδου, σε νομοθετικό, ιδεολογικοπολιτικό και κοινωνικό επίπεδο είχε την ευκαιρία, υπό διαφορετικά κάθε φορά δεδομένα, να επεξεργασθεί κατ' επανάληψη κριτικά και να αφομοιώσει η νομολογία των δικαστηρίων μας²⁹. Τα δείγματα γραφής που διαθέτουμε, αν και ορισμένες φορές παρουσιάζονται δυσδιάκριτα και όχι απαλλαγμένα από αντιφάσεις, είναι αποκαλυπτικά. Στη νομολογία διαπιστώνεται πράγματι μια αργόσυρτη κινητικότητα, πρόσφορη να υποδεχθεί, χωρίς τριγμούς, τις αλλαγές που συντελούνται στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Πρόδηλη και σταθερή είναι πάντως η μέριμνα, αφενός να διατηρηθεί αλώθητο το *minimum* κανονιστικό περιεχόμενο των δύο συν - και ανταγωνιζόμενων αρχών και αφετέρου να διευκολυνθεί η ισόρροπη ανάπτυξη και συνάρθρωσή τους στην πράξη.

VII. Συμπεράσματα.

Τελειώνοντας την εισήγηση, επιτρέψτε μου να συνοψίσω τα βασικά συμπεράσματά της:

α. Η αρχή του κοινωνικού κράτους θεμελιώνεται στο Σύνταγμά μας αφενός με την καθιέρωση κοινωνικών δικαιωμάτων και αφετέρου με την πρόβλεψη πολυσήμαντων κοινωνικών ρητρών.

β. Κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικές ρήτρες συνθέτουν το κανονιστικό περιεχόμενο της, της προσδίδουν δε σημαντική εμβέλεια και αξιοπρόσεκτη προσαρμοστικότητα στις εκάστοτε συνθήκες.

γ. Η χρησιμοποίηση της ονομασίας κράτος πρόνοιας δεν είναι σε θέση να καταλάβει όλες τις βασικές παραμέτρους που συγκροτούν την αρχή του κοινωνικού κράτους και να

28. Βλ. ό.π.

29. Βλ. ό.π.

εκφράσει την ομόλογη επιλογή του συντακτικού νομοθέτη. Γι' αυτό πρέπει, τουλάχιστον στη συνταγματική επιστήμη, να προκρίνεται η ονομασία αρχή του κοινωνικού κράτους.

δ. Η παράλληλη ανάπτυξη της αρχής του κράτους δικαίου και της αρχής του κοινωνικού κράτους στο κοινωνικό γίγνεσθαι δεν είναι ποτέ ευθύγραμμη και άπαξ δια παντός δεδομένη. Ενδέχεται να εξελίσσεται "συναγωνιστικά" κατά τρόπο απρόσκοπτο. Δεν αποκλείεται όμως - και αυτό συμβαίνει πολύ συχνά στην πράξη - η ανάπτυξή τους να αποβαίνει ανταγωνιστική και να προκαλεί τριβές και εντάσεις. Τριβές και εντάσεις που αποβαίνουν - ανάλογα με τον βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού σχηματισμού και το συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων - υπέρ της μιας ή της άλλης, επιφέροντας την μετατόπιση των κέντρων βάρους τους.

ε. Το πρόβλημα έτσι της αναζήτησης και ανεύρεσης της ισορροπίας μεταξύ των δυο αρχών παραμένει ουσιαστικά πάντοτε ανοιχτό. Καθοριστικός γνώμονας για την αντιμετώπιση του πρέπει να είναι η *optimum* συνάρθρωση των δύο αρχών και η πραγμάτωση, στο μέτρο του δυνατού, υπέρ όλων των πολιτών της ελευθερίας και της ισότητας. Των δύο δηλαδή καταλυτικών αξιών που γέννησε ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, αναζωογόνησε η Γαλλική Επανάσταση και δεσπόζουν σήμερα σε κάθε δημοκρατική κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Συστηματικά Έργα

- Βενιζέλος Ευ., *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου I*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 311 επ.
Δαγτόγλου Πρ., *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Α'*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 118 επ.
Κασιμάτης Γ., *Συνταγματικό Δίκαιο II. Οι Λειτουργίες του Κράτους. Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, τεύχος α', Αθήνα-Κομοτηνή 1980, σ. 45 επ.
Μάνεσης Αρ., *Συνταγματικά Δικαιώματα, α', Ατομικές Ελευθερίες. Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, Θεσσαλονίκη 1982, ιδίως σ. 21 επ.
Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο Ια, Επιτομή*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 254 επ.
Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα. I Γενικό Μέρος*, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, ιδίως σ. 81 επ., 102 επ. και 200 επ.

II. Μονογραφίες

- Βενιζέλος Ευ., *Το Γενικό Συμφέρον και οι Περιορισμοί των Συνταγματικών Δικαιωμάτων. Κριτική Προσέγγιση των Τάσεων της Νομολογίας*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 274.
Βλάχος Γ., *Κοινωνιολογία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα 1979, σ. 215.
Η Επίδραση του "Κράτους Πρόνοιας" στο "Κράτος Δικαίου" υπό την Ισχύουσα Έννομη Τάξη. Ο Νομολογικός Προσδιορισμός των Σχέσεων μεταξύ των Κοινωνικών και των Ατομικών Δικαιωμάτων. *Πορίσματα Έρευνας*. Επιστημονικός υπεύθυνος Αρ. Μάνεσης. Έρευνήτες: Δημ. Αβράμης - Ν. Κουβουκλιανός - Γ. Σωτηρέλης, Αθήνα 1991, σ. 101 (αδημοσίευτη).
Κασιμάτης Γ., *Περί της Αρχής της Επικουρικότητας του Κράτους. Συμβολή εις την Έρευναν της Σχέσεως Κράτους και Κοινωνίας*, Αθήνα 1974, σ. 190.

- Κρεμαλής Κ. και άλλοι, *Κοινωνική Πρόνοια. Διερεύνηση και Αξιολόγηση ενός Νέου Συστήματος*, Αθήνα 1990, σ. 203.
- Λιακόπουλος Αθ., *Η Οικονομική Ελευθερία Αντικείμενο Προστασίας στο Δίκαιο του Ανταγωνισμού*, Αθήνα 1981, σ. 399, ιδίως σ. 66 επ.
- Μανιτάκης Αντ., *Το Υποκείμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος*, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σ. 303.
- Οφεις του Κράτους Δικαίου. *Ιστορικές Αναδρομές στην Ελληνική Θεωρία και Σύγχρονες Αναζητήσεις*. Επιμέλεια : Κώστα Μ. Σταμάτη. Πρόλογος Αντ. Μανιτάκης, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 323.
- Στασινοπούλου Ο., *Κράτος Πρόνοιας. Η Ιστορική εξέλιξη - Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 1990, σ. 147.
- Τσουκαλάς Κ., *Είδωλα Πολιτισμού. Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα στη Σύγχρονη Πολιτεία*, Αθήνα 1991, σ. 595.

III. Άρθρα

- Γέροντας Απ., *Επίκαιρα Προβλήματα του Κοινωνικού Κράτους*, ΤοΣ τ. ΙΓ' (1987), σ. 44 επ.
- Δαγτόγλου Πρ., *Ο Κοινωνικός Περιορισμός των Ατομικών Δικαιωμάτων*, στα "Σύμμεικτα προς Τιμήν Φαίδωνος Θ. Βεγλερή". Η Κρίση των Θεσμών του Κράτους Ι, Αθήνα 1988, σ. 877 επ.
- Καιομάτης Γ., *Νέες Μορφές Παρέμβασης στο Σύστημα Οικονομικής Παραγωγής. Κοινωνικός Έλεγχος και Κοινωνικοποίηση της Παραγωγής*, στον Τόμο "Οι Συνταγματικές Ελευθερίες στην Πράξη", Αθήνα- Κομοτηνή 1986, σ. 229 επ.
- Λεβέντης Γ., *Τα Κοινωνικά Δικαιώματα του Πολίτη*, ΤοΣ Β' (1976), σ. 121 επ.
- Μάνεσης Αρ., *Οι Κύριες Συνιστώσες του Συστήματος Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, στον Τόμο "οι Συνταγματικές Ελευθερίες στην Πράξη", Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 13 επ., ιδίως σ. 20-28.
- Μαυριάς Κ., *Τα Κοινωνικά Δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975. Ιστορικός, Ιδεολογικός και Πολιτικός Προσδιορισμός*, στο Έργο "Οι Συνταγματικές Ελευθερίες στην Πράξη", Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 183 επ.
- Παραράς Π., *Οι Φορείς των Κοινωνικών Παροχών*, ΤοΣ τ. ΙΖ' (1991), σ. 1 επ.
- Ρίζος Σ., *Η Ενταξη μεταξύ Κράτους Δικαίου και Κοινωνικού Κράτους ως Συνταγματικό Πρόβλημα*, ΤοΣ τ. Ι' (1984), σ. 143 επ.
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνικά Δικαιώματα: Η Επιστροφή του Πολιτικού, Θεωρία και Κοινωνία*, Μάιος 1990, τεύχος 1, σ. 11 επ.